

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чыпаның
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 66 (17395)

2007 чылдың
июнь 7,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Садар өртээ 4 рубль.

«Пор-Бажың» – федералдыг чергелиг төлевилел

ИЮНЬ 2 – ЛАГЕРЬНИН АЖЫДЫЫШКЫНЫ

Тыва Республиканың чедери эң берге, ырак-узак районнарының бирээзинде, хөл ортузунда ортулукта эрте-бурунгу уйгур шивээде – Пор-Бажыңда туруп көрбээн улуг хемчээлдиг археологтуг казыышкын ажылдары эгелээн. РФ-тиң Президентиниң 1995 чылда чарлы-биле культура тураскаал салгалының объектиси кылдыр даңзыда кирген шивээни шинчилээриниң талазы-биле Федералдыг төлевилелди Россияның элээн каш яамылары деткээн болгаш ону Тыва Республиканың Чазааның деткимчези-биле ботландыраар.

Археологтуг лагериниң июнь 2-де байырлыг ажыдыышкынынга Россияның ОБЯ-зының сайыды Сергей Шойгу, Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол, эртемденнер, тус черниң чурттакчылары, Россияның беш девискээрлеринден – Тывадан, Москвадан, Санкт-Петербургтан, Татарстандан, Красноярск крайдан чеде берген студентилер, төп болгаш тус черниң массалыг информация чепсектериниң журналистери киришкен.

(Уланчызы 4–5-ки арынарда).

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазында

КУДАРАЛГА ЧЕДИРЕР ОЮННАР

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының чоокта чаа болуп эрткен бирги сессиязының сески хуралынга чугаалашкан хоойлулар төлевилелдериниң аразында «Тыва Республиканың девискээринге ажык-кончаалыг оюннарны организаастаарын база эрттирерин болгаш ойнаар автоматтарны ажыглаарын хоруур дугайында» хоойлу төлевилелин чугаалашкан. Ында көрдүнгени-биле 2007 чылдың июль 1-ден эгелеп республика девискээринге ойнаар автоматтарның ажыл-чорудулгазы соксаар.

Тыва улустуң төөгүзүнде мөөрей оюннары шаг-шаандан туруп келген. Ал-боттуң күжүн шенежил хүрежил, чаржып, аар даш көдүрүп, аът-хөлгезиниң маңын көрүп чарыштырып мөөрейлежир. «Үш эртемниг оол» деп тыва тоолда Өскүс-оол Караты-Хаанны шыдыраага ойнап мөөрейлешкеш, уткаш, хаан орнунга хаан болган. Амгы үениң чугаазы-биле алырга, мөөрей күш-дамыр, угаан-меде-рел сайзырадырынга азы спортту хөгжүдеринге улуг идигни берип турган.

Бо сайзыраңгай үеде чамдык кижилер ойнаар автоматтар-биле «мөөрейлешкеш» мөлчүдүп, хоозурап турары чажыт эвес. Ийи-чаңгыс элээн акша ойнап алгаш, «хүлбүс аткан черинден хүннүң аңнаар» дээни ышкаш, ойнаар автомат «аарындан» аараан кижилер көвүдээн. «Өөм ишти шалыңын автоматтааш, ойнадыпкан. Уругларның чир чеми чок», «Машиназын садыпкаш, акшазын автоматка ойнадыпкан», «Шыгжаан акшазын автоматка ойнадыпкаш, өг-бүлезинден чарылган», «Автомат ээлеринче халдаан. Камгалакчызы өлүрткен» дээн чугааларны кижилер бо-ла дың-

наар апарган. Чоону мөлчүп, күш үндүрбейн, хөй орулганы ээлери ал турар болгаш ойнаар автоматтар базым санында көвүдээн.

Хоойлужудулга палатазының эрткен сессия хуралынга бо айтырыгны чугаалажып турда, удурланышкак бодалдар база тургулаан. Депутат Дандар Ооржак бодунуң саналынга ойнаар автоматтар республикага ажыктыг дээрзин бадыткаарын кызыткан. Ооң саналы-биле алырга: «Хоруп, үзе шаварын шыдаар-ла бис ыйнаан. Ооң-биле ат-алдарывыс бедир. Кандыг-чүү-даа болза ойнаар автоматтар чыл санында республика бюджетинче 42 млн. рубль орулганы кирип турар. Ындыг акша кайыын кээрил. Бо чылдың арткан чартык чылында 21 млн. рубльди бюджет чидирер-дир. Чамдык кожаларывыста автомат оюннарын хору-вайн турар. Ынчангаш үндүрүгнү улгаттыргаш, автоматтарны хевээр арттыраар».

Бюджет кижилер дээш ажылдап турар. Чамдык кижилер алган акша-шалыңын, пенсия-пособиезин автоматтарга төндүр ойнадыпкаш, социал байдалы улам баксырап турар дээрзи депутатка

билдингир болгу дег.

«Ол дээрже политика эвес-тир. Карак чажы, хан-чин-биле холушкан ол 42 млн. рубльдиң биске херээ чүл. Ниитилелге чүгле хора чедирип, ийи-чаңгыс кижилерге хөй орулга кирип турар дээрден башка, оюн бизнестиниң херээ чок» дээрзин Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының депутаты Каадыр-оол Бичелдей демделгээн. Каадыр-оол Алексеевич бо айтырыгны шагдан бээр көдүрүп келген кижилерниң бирээзи. Бодунуң соңгүлдү мурнунда программазынче кириген айтырыг дээрзин соңгүкчулар сактып тур боор.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол оюн бизнестинден бюджетче кирип турар акша-хөреңгиге бодаарга, кончаалыг оюннар чонга улуг хораны чедирип турар дээрзин айтып, автоматка оюннарны хоруурун деткип турар дээрзин Чазак Даргазының Улуг Хуралда төлээзи Алексей Очур депутаттарга дыңнаткан.

Ук хоойлу төлевилелин депутаттар хүлээп алган болгаш үстүкү палатаже кириген. Ынчангаш удавас ойнаар автоматтар турган черлерге чонга ажыктыг садыг-саймаа болгаш өске-даа черлер тургустунуп кээр.

Федералдыг чазак-чагырганың доктаатканы-биле оюн бизнестин 2009 чылдың ийги чартыындан эгелеп чүгле Алтай, Примор крайларга, Калининград болгаш Ростов областарга чөпшээрээр дээн болгай.

Алдын-оол МОНГУШ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының ЧАРЛЫКТАРЫ

«Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының тургузуунуң дугайында»,
Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2007 чылдың май 4-те №79 Чарлыгына өскерилгелер кирир дугайында

Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының тургузуун сайзыраңгайжыдар сорулга-биле доктаадырым болза:

1. «Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының тургузуунуң дугайында» Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2007 чылдың май 4-те №79 Чарлыгының «Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының дугайында» капсырылгала дараазында эдилгелерни кирир:

бирги абзацка

— «4» деп санны «5» деп сан-биле солуур;

— «Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының удуртукчузунуң оралакчызы — херек эмгелелиниң болгаш организастыг хандырылганың Эргелелиниң начальниги» деп сөстөрни немээр;

он үшкү абзацка:

— «16» деп санны «15» деп сан-биле солуур;

— «эргелел начальниги» деп сөстү ал кааптар.

2. Бо доктаал парлааттынган хүнүнден күштүг бооп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай 2007 чылдың июнь 4 №101

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле В.Ч. Ондарны, А.А. Монгушту шаңнаар дугайында
Күш-ажылга чедип алган чедииншикнери база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле

Россияның көдээ ажыл-агый хайгааралының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң килдис начальниги Владимир Чылбакович Ондарны шаңнаар;

Россияның көдээ ажыл-агый хайгааралының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң килдис начальниги Александр Ак-Салович Монгушту шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай 2007 чылдың июнь 4 №102

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫ

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу Салим Толаанович Кызыл-оолга ооң дуңмазы

Карим Толаанович
КЫЗЫЛ-ООЛДУҢ

озал-ондакка таварышкаш мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

ХҮННҮҮҢ ДУРТУ ЧҮС ЧЫЛ АЖЫГ:
медээлер булуңу

Катап тургузуу эгелээн

ТР-ниң Чазаа агроулетпур комплексин катап тургузар талазы-биле баштайгы базымнарны кылып эгелээн.

Тып алган акша-хөреңгини бюджетче кири салгаш, бир-ле дугаарында, дүшкен сүт-бараан фермаларын катап тургузарынче угландыраарын көрүп турар. Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызы дүшкен б сүт-бараан фермаларын катап тургузарының планын ажилдап кылган.

Көдээ ишчилер эргежок чугула дериг-херекселдерни садып алырынга бюджеттен үр хуусаалыг чээлилерни дуза кылдыр алыр. Бо чылын көдээ суурларның инвестициязын 5 катап улгаттырган. Ниитизи-биле республика бюджетинден көдээ ажил-агыйны деткиринге 235 млн. рубльди үндүрүп берип турар.

Өрезин эгидип эгелээн

Республика бюджетин үезинде хүлээп албаан турганындан чурттакчы чоннуң медицинаның ыяап-ла камгаладылганының девискээр программазы «Меди-

цина камгаладылганы «Капитал» бо чылдың 1-ги кварталында медицина дузазын чедиргени дээш республиканың эмнелге-профилактика албан черлеринге 120 млн. рубльге өреленген. Ам ол өрезин эгидип эгелээн. Ону колдуунда республиканың эмнелгелери ап турар. Ам республиканың Кадык камгалал ямызы бо байдалдың анализин үндүрүп, чаа кварталдың тариф политиказын бадылаарын ажилдап кылып эгелээн.

Күш-ажыл болгаш дыштанылга

Июнь 4-тен эгелеп Кызылдың Национал паригында хоорай өөреникчилериниң «Аныяк десантылар» деп күш-ажыл болгаш дыштанылга лагериниң баштайгы сезону ажилдап эгелээн.

Бо лагерь хоорайны чаагай-жыдар болгаш ооң девискээрлерин аштаар талазы-биле тускай сорулгалыг программа-биле ажилдаар.

Уруглар ийи неделя ажилдаан соонда, кижжи бүрүзү 800 рубль хемчээлге ажил төлевирин алыр. Бо ажилдың кол организаторлары — Кызыл хоорайның

мэриязы, аныяктар политиказы болгаш спорт талазы-биле комитет база хоорайның чурттакчы чонну ажилга хаара тудар төп.

Телефон дугаарлары бир деп санын чидирген

Бо чылдың июнь 1-ден эгелеп Кызылдың телефон станциязы шупту абонентилерниң бир дугаар сандан эгелээн телефон дугаарларын 2 деп санбиле солаан. Ооң кол-ла чылдагааны болза, Россия чорту дүрген дуза албанының 112 санныг чаңгыс дугаарынче шилчип кирери-биле ол холбайып турар.

Июль 1-ден эгелеп Тывага хоорайлар болгаш делегей аразының харылзаа ачы-дузазын чедиреринге 3 оператор тургустунар. Мооң мурнунда ол ачы-дузаны чаңгыс «Ростелеком» чедирип турган. Харылзааның операторун шилип алырын республиканың харылзаа салбырының кайы-даа салбырындан билип ап болур. Харылзаа ажилдакчыларының чугаалап турары-биле алырга, харылзаага «Ростелекомнуң» тергидекчи эргезин ап кааптарга, шупту компанияларның тариф политиказы өскерлир.

Бистиң корр.

«Сүт-Хөл кожуунуң Алдан-Маадыр сумузунуң көдээ чурттакчылыг чериниң Уставына өскерилгелер болгаш немелделер кирир дугайында»

Алдан-Маадыр сумузунуң көдээ чурттакчылыг чериниң Төлээлекчилер хуралының ШИИТПИРИ

2007 чылдың май 21 Алдан-Маадыр суур №3

«Россия Федерациязында тус чер бот-башкарылганын органиастаарының ниити принциптериниң дугайында» 2003 чылдың октябрь 6-да №131-ФЗ Федералдыг хоойлуну удуртулга болдурга, Алдан-Маадыр сумузунуң көдээ чурттакчылыг чериниң Төлээлекчилер хуралының шийтирилээри болза:

1. Алдан-Маадыр сумузунуң Уставына дараазында өскерилгелерни кирир:

1. 8 чүүлдүң 2 пунктузун «Тус черниң бот-башкарылга органнарынга Россия Федерациязының чамдык күрүне бүрүн эргелерин дамчыдып бээрин Федералдыг хоойлулар-биле база Тыва Республиканың хоойлулары-биле боттандыраар, Тыва Республиканың чамдык күрүне бүрүн эргелерин дамчыдып бээрин – Тыва Республиканың хоойлулары-биле боттандыраар» деп өскертир.

2. 9 чүүлдүң 1 пунктузун «Россия Федерациязының хамаатылары тус чер бот-башкарылганын тус чер референдумнарынга, муниципалдыг сонгулдаларга киржириниң, күзел-соруун дорт илередириниң өске-даа хевирлерин, а олышкаш тус чер бот-башкарылганының сонгулдалыг болгаш өске-даа органнарын дамчыштыр боттандыраар» деп өскертир.

3. 11 чүүлдүң 10 пунктузун «Хамаатыларның тус чер референдумнага киржир эргезиниң магадылалдарын, а ол ышкаш тус чер референдумун белеткээриниң база эрттирериниң чурумун федералдыг хоойлу-биле болгаш аңаа дүүштүр Тыва Республиканың хүлээп алыр хоойлулары-биле тодарадыр» деп өскертир.

II. Алдан-Маадыр сумузунуң Төлээлекчилер хуралының бо шийтирин күрүне бүрүткелин эрткениниң соонда парлаар (чонга чарлап чедирер).

III. Бо шийтир күрүне бүрүткелин болгаш парлаанының (чонга чарлап чедиргениниң) соонда күштүг бооп кирер.

Тыва Республиканың Сүт-Хөл кожуунуң Алдан-Маадыр сумузунуң көдээ чурттакчылыг чериниң баштыгы С.ОНДАР.

ТР-ниң Наркотиктер сайгарылганын контрольдаар өргөөлө

турар черлерни чок кылыры, наркотиктиг бүдүмелдерни ыңай-бээр сөөртүп, сайгарып турарларны тудары болгаш харыя-салгага онаары болур.

Май 17-де «Мак-2007» операцияны чорудуп тургаш, мурнунда наркотиктиг бүдүмелдер ажыглаш, наркополициягерге каш удаа туттуруп турган кижини туткан. Бо удаада мак савааның хандызын садарын ол оралдажып турда, эскерип каан. Бо кижжи ажил-даа, өг-бүлө-даа чок, мергежил талазы-биле билин-даа чок болуп турар. Ооң кылган кем-

Салбырын үчет дептеринде ол эм кирбээн болган. Кожуунуң төп эмнелгезиниң наркотиктиг болгаш психотроптук бүдүмелдериниң сайгарылганын үчедун харыялаар албан-дужаалдыг кижиниң ажил-чорудулганында кем-херек үүлгедишкениниң составына хамааржыр демдек бар болуп турар. Наркотиктиг бүдүмелдерни кадагалаарының, сайгарылганының дүрүмүн хажытканы дээш РФ-тиң Кеземче кодекзиниң 228.2 чүүлүнүң 1 кезээ болгаш 234 чүүлүнүң 4 кезээ-биле буруудап болур. Бо кем-херек үүлгедиш-

● Кожууннар, сумулар чагыргаларының удуртукчуларынга ●

Черлик конопля үнген черлерни чок кылыр, макты хоойлу езугаар эвес тарыырын илередир, баш бурунгаар сагындырар сорулга-биле кожууннар болгаш сумулар чагыргаларының удуртукчулары мооң адаанда чүүлдерни билир болгаш күүседир журулг:

1. Кожуунуң болгаш сумунуң девискээринге черлик конопля үнүп турар черлер тыптып келирге, ол девискээрлерни хемчээр, ооң түңнелиниң дугайында РФ-тиң Наркотиктер сайгарылганын контрольдаар талазы-биле федералдыг албанының Тыва Республикада эргелелинге, ТР-ниң Чазааның Даргазының чанында Хөй-ниитиниң айыыл чок чорунуң чөвүлелинге илеткээр;

2. Черлик конопляның үнүп турар черлерин чок кылырынга эргежок чугула акшаның чижек санаашкынын кылгаш (химикаттар, көдээ ажил-агый техниказынга кывар-чаар материалдар, ажилдарга болгаш оон-даа өске), чылдың-на апрель 1-ге чедир ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызынга кирир;

3. Черин орта ажыглавас, ында үнүп турар черлик конопляны чок кылыр хемчеглерни албас чер эзлерин тодарадыр, оларга хоойлужудулгага дүүштүр черин хавыраарыга чедир хемчеглерни алыр;

4. Апрель 1-ге чедир кожуунуң болгаш сумунуң комиссиязын тургузар журулг, ооң составында үнүштер камгалаар талазы-биле кол агрономга, эмчи-наркологу, үнүштер камгалаарының айтырыглары-биле ажилдап турар специалистерни, кожуунуң иштики херектер килдизиниң начальнигин, тус чер хуралдарының депутаттарын, чонну ажилга тургузар төптүң удуртукчун кирир.

Черлик конопляны чок кылырының ажилчын планын кылгаш, чагыргаларың коллегияларынга, тус чер хуралдарының сессияларына, хамаатыларның хуралдарына чугаалажып көргөш, бадылаар;

5. Наркотиктиг бүдүмелдерлиг үнүштерни хоойлу езугаар эвес тараан черлерни болгаш черлик конопля үнген черлерни чок кылганының дугайында актыны

тургузар. Аңаа актыны тургускан черин, ай, хүнүн, конопляны чок кылырынга харысалгалыг кижиниң адын, фамилиязын, кылып турар ажилын, конопляны чүге чок кылганының үндезинин, чок кылган үнүштүң шөлүн, адын, чүнүн-биле чок кылганын айтыр;

Конопляны чок кылганының дугайында актыга комиссия кижигүннери адын салыр. Черлик конопляны чок кылырының ажилы доозулганының талазы-биле каттышкан актыга чагырга даргазы болгаш РФ-тиң Наркотиктер

тиктиг болгаш психотроптук бүдүмелдерниң Даңзызында кириген черлик үнүштерни болгаш черлик конопляны узуткаарының талазы-биле хемчеглерни албаан болза, төлээлкен органның албан бижин алган соонда наркотиктиг болгаш психотроптук бүдүмелдерниң Даңзызында кириген черлик үнүштерни болгаш черлик конопляны узуткаар талазы-биле хемчеглерни черин ээлери азы черниң ажыглакчылары албаан таварылгада: хамаатылар күш-ажыл төлевириниң 15-

«МАК-2007» ОПЕРАЦИЯ—ЧУГУЛА ХЕМЧЕГ

сайгарылганын контрольдаар талазы-биле федералдыг албанының Тыва Республикада эргелелиниң төлээзи адын салыр.

6. Наркотиктер сайгарылганының адырында РФ-тиң хоойлужудулганының нормаларын тайылбырлаарыга болгаш наркотиктиг бүдүмелдерге удур суртаал чорударына массалыг информация чепсектерин органиастаар.

7. Черлик конопляны узуткаарының дугайында медээлерни черлик конопляны узуткаарының актызын езугаар ай бүрүзүнүң 10 болгаш 25 хүннеринде кирир.

Калсырылга

«Россия Федерациязының Административтиг корум-чурум үрээшкениң дугайында» кодекстен ушта бижилгелер. Кодекстин 6.8 чүүлү. Наркотиктиг болгаш психотроптук бүдүмелдерни азы оларга дөмейлешкек чүүлдерни хоойлу езугаар эвес сайгарган болза, күш-ажыл төлевириниң бештен он чедир биче хемчээли-биле административтиг торгаалды онаар, азы он беш хонук хуусаада бажыңнаар.

Тайылбыр: Наркотиктиг болгаш психотроптук бүдүмелдерни, ол ышкаш оларга дөмейлешкек чүүлдерни сайгарар сорулга чок садып алган кижжи оларны эки туразы-биле дужаар болза, ону бо корум-чурум үрээшкени дээш административтиг харысалгадан хостаар.

Кодекстин 10.5 чүүлү. Нарко-

тен 20-ге чедир биче хемчээл-биле административтиг торгаалга; албан-дужаалдыг кижилер—30-ден 40 чедир, юридиктиг кижилер—300-тен 400 чедир күш-ажыл төлевириниң биче хемчээлиниң административтиг торгаалына онаажыр.

«Мак-2007» деп комплекстиг оперативтиг-профилактиктиг операцияны үстүнде адаан болгаш өске-даа сорулгаларны боттандыраары-биле тургускан. Ооң составында Россияның Наркотиктер сайгарылганын контрольдаар талазы-биле федералдыг албанының Тыва Республикада эргелели, ТР-ниң ИХЯ-ның органназыг кем-херек-биле демисел талазы-биле эргелелиниң хоойлу езугаар эвес наркотиктер сайгарары-биле демисел чорудар килдизи, Россияның Айыыл чок чорук федералдыг албанының Тыва Республикада эргелели, Россияның Кеземче күүселдезиниң федералдыг албанының Тыва Республикада эргелели, Тыва каайлы, Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызы, Тыва Республикада Россияның көдээ ажил-агый хайгааралы, Тыва Республиканың Үнүштер камгалаар федералдыг күрүне девискээр станциязы кирип турар. Бо чылдың май 10-да операцияның ажил-чорудулгазы эгелээн. Ооң кол-ла сорулгазы—наркотиктиг бүдүмелдерлиг үнүштерни хоойлу езугаар эвес тарыырын илередири, черлик коноплялар үнүп

херээнин аарын барымдаалааш, бажыңнап каан. Улуг хемчээлди наркотиктиг бүдүмелди хоойлу езугаар эвес сайгарар хемчеглерни ап турганы дээш бо хамаатыга хамаарыштыр кеземче херээн оттурган, ол 12 чылда хосталганын казып шийтирер хире болуп турар.

Россияның Наркотиктер сайгарылганын контрольдаар талазы-биле федералдыг албанының Тыва Республикада эргелелиниң күжү-биле октаттыг бажыңнарның, шөлдерни, дача ниитилелдериниң девискээрлерин хынап көргөн, ооң түңнелинде ниити деңизи 7 648,31 грамм наркотиктиг бүдүмелдерни тыпкан. Маңаа хамаарыштыр б кеземче херээн оттурган, истелгени чорудуп турар. Ол ышкаш элээн каш кожууннарның эмнелгелерин хынаан түңнелинде наркотиктиг, психотроптук болгаш күштүг дээштиг бүдүмелдерниң сайгарылганы-биле харылзаалыг хоойлу езугаар эвес чүүлдерни кылып турганын илереткен. Бир кожуунуң төп эмнелгезиниң гинекология салбыры күштүг дээштиг бүдүмелдин үчедунуң дүрүмүн хажытканындан ол чидип турганын наркочекерлер ажилдакчылары илереткен. РФ-тиң наркотиктиг бүдүмелдер контрольдаар талазы-биле доктаамал комитеттин №1 даңзызында кирген «Клофелин» деп эм чиккен. Эмнер сыкытыр кабинеттин сейфинден чазып каан хааржакта психотроптук бүдүмелди 4 ампула тыйылган. Ол эм хыналдага турар эмнерниң №3 даңзызында кирген.

кинин кылганы дээш Гипокарттын даңгыраан бергеннер 200 муң рубль чедир торгаалга азы 2 чыл чедир эдип-чазаар ажилга, 2 чыл чедир хосталганын казыдып, 3 чыл чедир бодунуң албан-дужаалындан хостадып болур.

Өске кожуунуң төп эмнелгези чогуур чөпшээрел чокка Кызыл хоорайның аптеказындан үчте чок психотроптук болгаш күштүг дээштиг бүдүмелдерни садып алганы илерээн. Кызыл хоорайның аптеказы хоойлу езугаар эвес ол эмни саткаш, наркотиктиг болгаш психотроптук бүдүмелдер дугайында Федералдыг хоойлуну хажыткан. Бо аптеканың албан-дужаалдыг кижилериниң ажилына хамаарыштыр кеземче херээн оттурган, аптекага хамаарыштыр кеземче херээн оттурарының айтырынын шийтирлеп турар.

«Мак-2007» операция 2007 чылдың май 10-да эгелээн хүнүнден бээр Россияның Наркотиктер сайгарылганын контрольдаар талазы-биле федералдыг албанының Тыва Республикада эргелелинге наркотиктерни хоойлу езугаар эвес сайгарылганына корум-чурум үрээниң дугайында 24 дыннадыг бүрүткеттинген, 17 кеземче херээн оттурган. Хавырган наркотиктиг бүдүмелдерниң ниити деңизи 7,9 кг болган, ооң иштинде гашиш 300 грамм ажыг, марихуан 7,5 кг болган.

«Мак-2007» операция улам-чылап турар.

РФ-тиң НСКФА-ның парлалга бөлүү.

Семен БОЧКАРЕВ:

«РЫНОККА ЧАҢЧЫГАР, АҢАА ДҮҮШТҮР АЖЫЛДААР АПААР БИС»

Сөөлгү чылдарда Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Чазактары биче бизнесче улуг кичээнге салып, ооң хөгжүлдезинге деткимче бээр талазы-биле тодаргай хемчеглерни ап чорудуп эгелээн. Бо чазын ТР-ниң Чазара республика девискээринде ажилдап турар биче бүдүрүлгелерниң удурткучулары билдингир сайгарлыкчылар-биле кады ажилдажылганы чорудар, оларның ажылынга деткимче-дузаны чедирер талазы-биле тодаргай чугааны кылган.

Биче бүдүрүлгелер дээрже — ол бир талазында, ажилчын олуттар, чурттакчы чонунуң социал амыдыралына улуг деткимче, ачы-дуза чедирелгези болур. Ийи талазында, тус черниң чиг эдин сайгарып, садып-саарып, республика болгаш кожуун бюджетинче эвээш эвес орулганы кирип турар. Ынчанга ТР-ниң Чазарааның биче бүдүрүлгелерни деткиринче улуг кичээнге салып турары таварылга эвес.

Каа-Хем кожуунда, харын-даа республикада билдингир сайгарлыкчыларның бирээзинге Дерзиг-Аксында ыяш болбаазыдар хуу бүдүрүлгениң удурткучузу, сайгарлыкчы Семен Максимович Бочкареву хамаарыштырып болур.

Каа-Хем кожуун — арга-арыг талазы-биле республикада эн байлак кожууннарның бирээзи. Бо девискээрге ажылгала ыяштын кандыг-даа хевир бар. Тус черниң байлаан чөптүг ажылгаар, ону чурттакчы чонунуң негелдезинге, херегеллинге дүүштүр тургузар талазы-биле Семен Максимович улуг ажылды чорудуп турар.

Совет үе турар шагда Дерзиг-Аксынга республика деңгелдиг ыяш белеткээр улуг бүдүрүлгө турган. Олар Кызыл хоорайны болгаш төп кожууннарны тудуг материалдары-биле четчир кылдыр хандырып турган. Кажан социалисттик ниитилел буступ дүжүп, ашкандырышкынның дөстери үстүрге, күрүне хайгааралына турган бүдүрүлгелер буурап дүшкөн. Ол үеде ыяш белеткээр пункт хоозураашкына таваржырга, ооң удурткучулары болгаш хоптакачазый кижилер чаңгыс кадаг-даа арттырбайн, шупту өнчүзүн үлөжип, үптөп апарган. Чүгле ооң хоозураан орну артып калган турган.

Семен Максимович ыяш белеткээр биче бүдүрүлгени тургузар талазы-биле саналды кожуун чагыраанына кирирге, олар ону деткип, Дерзиг-Аксында эрги ыяш белеткээр пунктунуң девискээрин сүмелзэннер. С.М.Бочкарев ону шагда-ла бода алган турган. Ынчаар 1997 чылдың чазынында 5-6 кижиден тургустунган ооң биче бүдүрүлгези ажилдап эгелээн. Чам-

дык кижилер «социалисттик ниитилелдин бүдүрүлгези буурап дүшкөн, Бочкаревуң капиталисттик бүдүрүлгези кандыг байдалдыг болурун көөр-дүр» деп кыжырып-даа турган болдулар.

Оон бээр он чыл эрткен. Бо эрткен он чылдар — оларга улуг шылгалданың чылдары болган. Эгезинде чаңгыс пилорамалыг ажилдап эгелээннер. «Бо бүдүрүлгени тургузарынага кандыг шартараазынар турбаан дээр» — дээш, Семен Максимович каттыргаш, улаштыр чугаалады: — Дериг-херекселдерни, кывар-чаар материалдарны дилеп тывар, ооң кырынга чээлилер, үндүрүлгелер дээш чоруп бээр. Баштай янзы-бүрү документилерни долдурурын эгелээш, ону канчаар ажылгаарын өөренир апаар. Ам турум ажилдап эгелей бердвис. Рынокка чаңчыгар, аңаа дүүштүр ажилдаар апаар бис.

Бо биче бүдүрүлгениң девискээринче кире бергеш, кайнаар-даа көөрге, ыяш, шупту тудуг материалдары. Шаандагы Шуурмактын ыяш белеткээр пунктузу сагыжымга кирип турду. Оларны хемчээлиниң аайы-биле шуптузун чыскаай салып каан. Чамдык организацияларның чагыгларын кылгаш, чүдүрүп алырынга белеткеп каан-даа турар болду.

Бүдүрүлгениң мастери Николай Николаевич Дулов-биле тудуг материалдарының өртөк-үнезинин сонургадым. Бажың кылырынга белеткеп каан чудуктарны бир кубометрде (10) 3500 рубльге, мында оларның 5 аңгы хемчээлдери бар. Манзаларны бир кубометрде 2300 рубльге, херим кылыр манзаларны бир кубометрде 1800 рубльге садып турар улус болду. Кожуун иштинге боттарының транспорту-биле чедирип бээр.

Чазаныр кылыгларның 8 аңгы хевирин бүдүрүп үндүрүп турар. Мында черле чүнү кылбайн турар дээр боор. Гараж болгаш херим эжиктеринден эгелээш, соңганын, эжиктин болгаш өрээлдер аразының эжиктериниң блоктарын бүдүрүп-биле кылып турар. Гараж эжииниң бир дөрбелчин метрде өртээ 1100 рубль, херим эжииниң бир дөрбелчин метрде 300 рубль. Штакетниктер, вагонкалар, плинтустар дээш, тудугга ажылгап болур шупту материалдарны моон садып ап болур.

— Эрткен чылдан эгелээш, «Россияның хамаатыларына — таарымчалыг болгаш эптик орансава» деп национал телевилелди идип үндүргөн соонда, хуузуңда чуртталга бажыңы тударынага кижилерниң сонургалы улгаткан болгаш тудуг материалдарын садып алыры көвүдээн. Кызылдан, Таңдыдан болгаш өске-даа кожууннардан кээп, садып ап турар.

Бистин бүдүрүп үндүрүп турар тудуг материалдарының шынары эки. Бо ажилдап келген чылдарында бистин материалдарының шынарының талазы-биле садып алыкчылардан болгаш чагыкчылардан чаңгыс-даа хомудал кирбээн. Хемчээли-биле кандыг-даа чагыгны кирир болза, ола хевээр кылып бээр бис. Ынчанга сөөлгү үеде чагыглар көвүдөп турар. Көрүп тур-ла силер ыйнаан, бо кылып каан материалдарның чартыы организацияларның болгаш хуу кижилерниң чагыы

болур — деп, Николай Николаевич чугаалады.

Эгезинде олар чаңгыс пилорамалыг ажилдап эгелээн болза, ам бо бүдүрүлгедө 4 пилорамма доктаамал ажилдап турар. Оларны тудуг материалдарының хемчээлиниң аайы-биле тургузуп каан. Ыяш белеткээр ийи участоку арендага алган. Ону Каа-Хемниң арга-арыг ажил-агыый тускайлап берген. Ол черлер Дерзиг-Аксыдан 50 болгаш 80 км черде турар. Н.Н.Дуловтуң чугаазы-биле алырга, ыяш белеткээр черде ажилдап турар Ю.И.Чемодановтуң бригаданың ажылы макталдыг. Олар бүдүрүлгени чүгле тудуг материалдары-биле хандырып турар эвес, ажылгап турар участогу аштап-арыглаар талазы-биле үлегерлиг.

Бүдүрүлгениң девискээринде кылып турар ажилдарны шуптузун

Биче бүдүрүлгениң удурткучузу Семен Бочкарев биле мастер Николай Дулов.

механизастан. Хол-биле кылып ажилдар колдуу чок деп болур. Техника аймаандан ийи лесовоз, 5 трактор ажилдап турар. Артык-шылдыг акша-хөреңгизи-биле техника аймаан чылдың-на немей садып ап келген.

Бүдүрүлгө сөөлгү чылдарда багай эвес ажилдап, орулгалыг болуп келген. Олар бо чылдың бирги кварталында 1,0 млн. рубльге тудуг материалдарын сайгарып саткан. Олар мону чугаалавайн-даа барып болур-ла болгай, ол оларның эргези-дир. Ынчалза-даа чугаалажып ора, С.М.Бочкаревуң, Н.Н.Дуловтуң ажык сеткилдин магадап ордум. Чамдык сайгарлыкчылар-биле чугаалажыры дыка берге боор чүве болгай. Эрги езу-чурумнуг кижилер болгаш дыкала ээлдек-эвилең.

Чазаныр цехтин иштинче кире бергеш база магададым. Ооң ишти делгем, арыг-силег. Станоктарны ажилдаарына таарымчалыг, аразын дыка хостуг кылдыр тургускан. Бо цехте чазап каан эт-херекселден хөй чүве чок болду. Бодунда одалгалыг болгаш кыжын-даа, чайын-даа хамаанчок ажилдаар. База бир чагыг үзүлбөс цех бо деп, Н.Н.Дулов мактаар киж болду. Оларның ажылгап турар станоктары чаа, сөөлгү үе-ниң негелдезинге дүүштүр кылдыган, ийи талазында мында шынап-ла, алдын холдуг мастерлер ажилдап турар деп чүве оларның кылып каан эт-херекселдеринден көстүп турду.

Бүдүрүлгениң девискээринде ажык дээр адаанда станокта Людмила Дулова биле Лидия Сомешова манзалар дилдирип тур. Оларның ажилдап турарын көөрге, кандыг-даа эр кижилерден ду-дак чок. Орус херээжен кижилерниң ажылгырын черле магадаар киж мен, оларның ажилдап өөренигин, станокту башкарып турарын көрүп турарымга, Н.Н.Дулов: «Коллективтин мурнакчы ажилчыннары-дыр» деп чоргаарал-биле чугаалады.

Биче бүдүрүлгедө ниитизи-биле 40 хире ажилчын ажилдап турар. Олар колдуунда Дерзиг-Аксы суурнуң чурттакчылары. Оларның ажыл төлөвиринге хомудалы чок, өй-шаанда акшазын ап турар. Ажилчыннарның социал амыдыралына бүдүрүлгениң талазындан деткимчени берип турарын С.М.Бочкарев чугаалап орду. Кымың канчаар ажилдап турарын, өг-үлөзүниң байдалын көрүп тургаш, тудуг материалын болгаш одаар ыяшты 50-70 хуу чиигелделиг берип турар.

Бүдүрүлгениң база бир онзагай талазы — олар банкыдан чээли албайн турар. Боттарының ажилдап алган акшазы-биле сайгарлып ажилдап чоруурлар. Ооң-биле чергелештир үндүрүлгелерде болгаш өске-даа бюджеттен дашкаар төлөвирлерде, электри энергиясында оларның өрөзи чок.

Бүдүрүлгениң девискээринде белеткеп каан одаар ыяштан хөй чүве чок деп чугаалап болур. Одаар ыяш-биле бүдүн кожууну

хандырып турар. Кыжын херегелли дыка улгады бээр Н.Н.Дулов чугаалап чорду. Тайгадан кескеш, экелген ажылгала ыяшка хамаарышпас ыяштарны одаар ыяш кылдыр белеткээш, үндүр садып турарлар. Ынчанга тайгадан келген ыяштан кандыг-даа тудуг богу үнөмөс. Мынчаар ажилдап турар бүдүрүлгө орулгалыг болбайн канчаар.

Сайгарлыкчы С.М.Бочкарев-биле чугаалажып тургаш база бир сонургаан чүүлүм — кымга-даа кандыг-даа хомудалынын чогу. Чурттап өөрөнгөн чаңчылы ыңдыг турган боор деп бодадым. Бодунуң эргезинде ажилдап чоруур, кымдан-даа дилемес, кымга-даа чарбыттынмас. Ооң ажилдаар,

сайгарлыкчү бүрүн эргезин хоойлу магадылап каан болганда, ол ооң хемчээлиниң иштинге ажилдап, чурттап чорааш, кымга хомудаар, кымга чарбыттынар боор. Он чыл иштинде биче бүдүрүлгени удуртуп келгеш, сайгарлыкчының нарын берге оруун эртип, чүнү көрбээн дээр. Ам турум бизнестин оруунче кирген, езулуг-ла бүдүштүг эр-дир деп үнелээр киж болдум.

Бо чылын ол «Сайгарлыкчы-2006» республика конкурсунага киришкеш, «Ыяш болбаазырадыр үлөттүр» деп номинацияга тиилекчи болуп үнгөш, Чазактын акша чээлизиң магадылаан сертификатты алган. Бо номинацияны С.М.Бочкаревка тывысканы чүүлдүг. Республикада бо бүдүрүлгө чедир ыяш болбаазырадып турар бүдүрүлгө чок деп бодаар мен. Ынчалза-даа рынок хөгжүп орап болгай, ыңдыг бүдүрүлгелерин тыптып кээринге кым-даа чигзинип болбас.

Сергей ХЕРТЕК,
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ
тырттырган чуруктары.

ИЮНЬ 2 - ЛАГЕРЬНИН АЖЫДЫШКЫНЫ

(Эгези 1-ги арында).

Лагерь Тере-Хөл кожууннун административтиг төвү Кунгуртуг суурдан 8 км-де, а казыышкын ажилдары кылыр шивээниң турары хөлден 2 км-де ажыттынган. Хөлде шивээни кожууннун девискээри-биле 1 км узун дурттуг көвүрүг харылзаштырып турар.

Археологтуг хүүрек-биле баштайгы чаңыл-езулуг ускушту

«Пор-Бажың» төлевилелиниң Хайгаарал Чөвүлелиниң баштыңы Сергей Шойгу кылган. Археологтуг экспедицияның удуртукчузу, төөгү эртемнериниң доктору Виктор Соловьев казыышкыннарны чорударының арга-методтарына хамаарыштыр чүве чугаалаан. Ооң дыңнатканы-биле, ортулуктуң барыын талазынга шуут дегбес, ону ам боду кандыг янзы-

тудуг бооп турар. Ол дугайын ооң хүн үнер чүкче көрүндүр туттурганы херечилеп турар. Бир онзаланып турар чүвези чүл дээрже, шивээниң кыдыын долгандыр тутунган бажың-балгаттар чурттаарына көрдүмзэн, депшик өдүп турар тудуглар. Оон аңгыда ол шивээге чаңылчаан дээвиір шывыгылары, дээрже шиштейген бөмбүрүктер чок хевирлиг турган, бодап көөрге, майгын хевирлиг шывыгылыг, харын-даа кидис бооп чадавас. Ынчангаш шывыг дугайында чүгле догааштырылга кылып болур дээрден башка, херек кырында ооң кезектеринге хамаарыштыр чүү-даа чок.

Маңаа ажилдап, амыдырап-чурттаарының талазы-биле алырга, чүгле 40-50 кижилиг коллективтерге безин психологтуг черүлдээлер тургустунуп кээрин амыдырал бадыткап турар, а мында барык 200 кижі бар, ооң-биле чергелештир олар маңаа өскээртен харылзаа чок байдалдарга ажилдап чурттаар. Ынчангаш бир ай хуусаада безин психологтуг шылап-туруушкун байдалы тургустунар. Ону барымдаа-лааш, ээлчеглерниң хуусаазын бир ай кылдыр тодараткан деп эртемден тайылбырлаан.

Төлевилелди боттандыраары-биле «Пор-Бажың» деп культура фондузун тургускан. Фондунун удуртукчузу Марина Игнатованың санап турары-биле, тургустунган сорулгаларны чедишжинниг күүседиринге маңаа ажилдарга тус черниң чурттакчыларын албан кириштирери эргежок чугула, тыва эртемденер-биле сырый кады ажилдажилга, тус черниң археологтарының киржилгези база чугула.

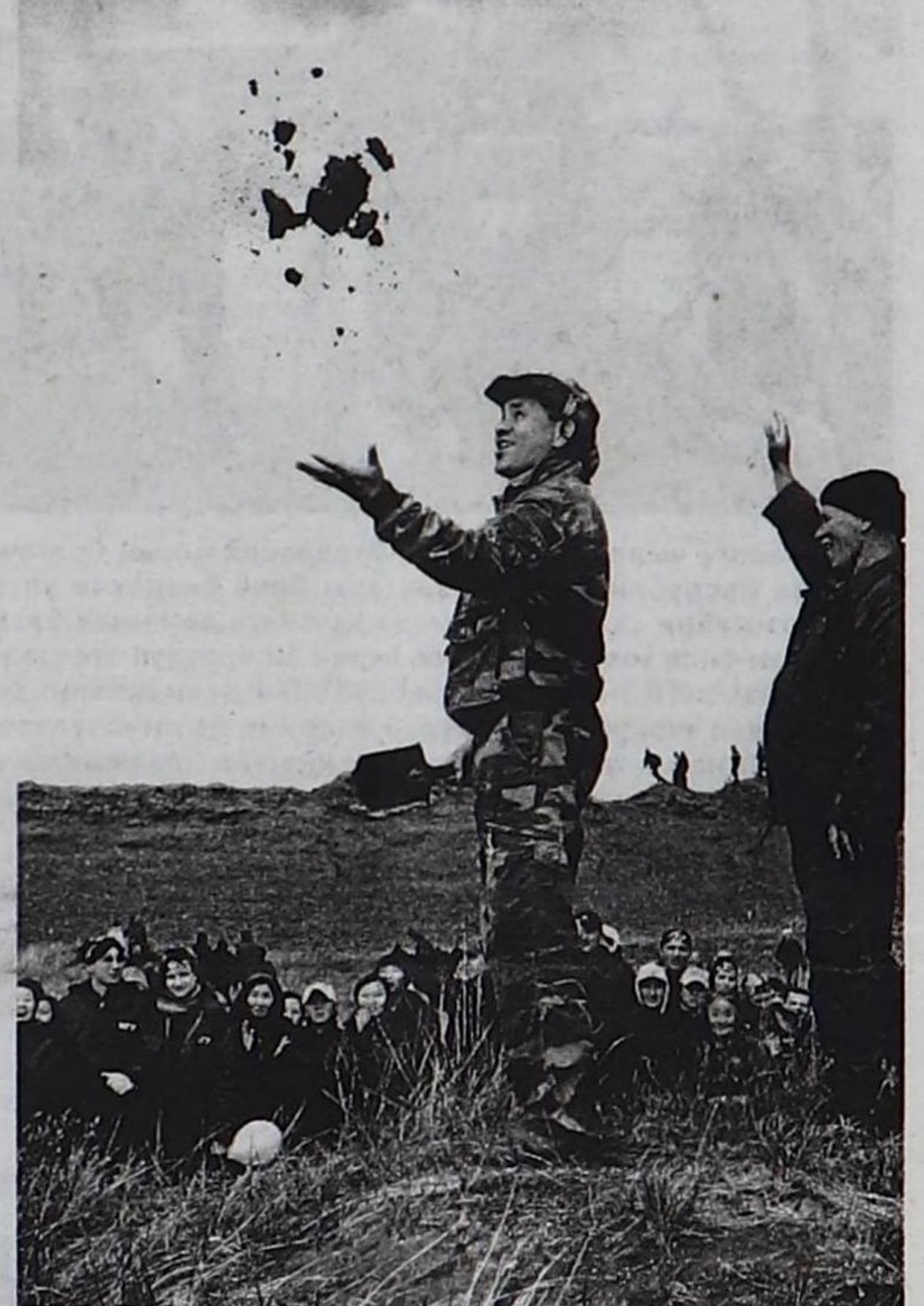
Төлевилелди боттандыраарына сонургалын Хайгаарал Чөвүлелиниң кежигүнү, культура сайыды Александр Соколов илереткен. Чөвүлелдиң хуралдарының бирээзинге ооң чугаалааны болза: «Төлевилелге бюджет акша-хөреңгилерин тускайлаарының аргалары ам дээрзезинде чогу харааданчыг. Ам безин бюджеттен дашкаар акша-хөреңгилерни мөөңнөп кирип турар тускай фондунун тургустунганы тергини эки-дир. Бистиң яамывыс мындыг

хемчээлдиг федералдыг төлевилелди Тываның девискээринге боттандыраары дээрже чүгле туризм бизнестин чоорту сайзырадырынга салдарлыг эвес, а Тере-Хөл кожууннун бөгүнгү хөй янзы амыдыралчы айтырыгларын шиитпирлээринге, эргежок чугула транспорт инфраструктуразын, ажилдаар черлерни тургузарына болгаш оон аңгыда хөй федералдыг тургузулгарның, чурттуң удуртулганың Тываның социал-экономиктиг сорулгаларынче кичээнге-

лыг турарыл, ол олчаанга арттырар. Казыышкыннар чорудары-биле тураскаалдың девискээрин 10x10 метр хемчээлдиг квадраттарга чарар, а ол квадраттарны тодаргай ажилдарны кылыры-биле 2x2 метр хемчээлдерге хуваар. Эртемденниң бодап турары-биле, дээвиір шывыгыларның кезектерин тодарадыры кончуг нарын айтырыг хире. Ол ышкаш ооң дыңнатканы-биле археологтуг казыышкын ажилдарының кайы хире үр хуусаалыг уламчылаарының дугайын баштайгы сезоннун доостур үези — сентябрь айда чугаалап болур, чүл дээрже ол үеге чедир культура кады кайы хире ханыга чедир чыдары, ооң кайы хире тывыштыг болуру тодараттына бээр. Оон аңгыда ол тураскаал объектинге «эге консервация» ажилдарының чугулазын айыткан, чамдык черлерде суг шивээни алыр дей берген, аңаа доврак уруп чалдаары негетинер.

Эртемден Пор-Бажың чүге херектиг, кандыг сорулгалыг туттунганының дугайында ам дээрзезинде чугаалаары берге деп айыткан, аңаа догаал чугаалаар болза, бо анаа-ла-бир тудуг, шивээ эвес, а орду-дуган комплекзи янзылыг

культура-төөгү объектилеринге ажилдар дээш харысалгалыг болгай. Ам дээрзезинде бисте чаартылгалар чоруп турары-биле, чартыга албас-тыр мен. А чоокку үеде аңаа черле чедерин кызыдар мен».

Москва студентилери бээр чоруптарының мурнунда хоорайның эрге-чагыргаларының деткимчезин алган: найысылалдың Мэри Юрий Лужков «Пор-Бажың» төлевилелинге Москваның ролюн мынча дээн: «Бо хуралдың соонда сонургал болгаш ооң ужур-дузалыын билири бедзэн, деткимче албан болур».

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолдун санап турары-биле, мындыг улуг

йин, сонургалдарын хаара тударына эки аргаларны берип турар.

Бо улуг масштабтыг федералдыг төлевилелдиң эгелээниниң дугайында баштайгы телерепортажтар төптүн РТР, НТВ, ТВЦ каналдарына бо хонуктарда үнүп эгелээр. Тере-Хөлде археология лагериниң ажыдышкынының дугайын ИТАР-ТАСС, РИА-Новости агентилелдерниң, «Комсомольская правда», «Российская газета», «Московский комсомолец», «Шын» солуннарның, «Тыва», «Новый век» телеканалдарның корреспондентилери киришкен, чырыдар.

ТР-ниң Чазааның парлалга албаны.

Кунгуртуг суурдан 8 хире километр ырак черде, хөлдүн чанында чайгы археологтуг турлаг вертолет соңгазындан тодазы аажок көстүп келди. Бир шак чартык ушканда, хонуптувус. Хүн көзүлбес, хадымырлап каап турар хүн. «Эрткен дүне хар чагган» – деп, мурнай четкен эштеривис тайылбырлады. Мооң мурнунда аңаа хүннээректиг хүннер турганы улустуң арнындан илден – эртежик келген эртемденнерниң кызыл-хүрең кылдыр хүнге дадыккан арыннары ону бадыткап турар.

Кунгуртуг суурнуң чурттакчы чону федералдыг сайыт, чаңгыс чер-чуртууус Сергей Шойгу биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолду бү-

ТӨРЭЭН ЧУРТУН САЙЗЫРАДЫР СОРУЛГАЛЫГ АЖЫЛ-ХЕРЭЭН ҮНЕЛЕВЕС АРГА ЧОК

Тере-Хөлдүн ортузунда турар Пор-Бажың шивээзин шинчилээр ажилдарның ажыдышкыны бо июнь айның 2-ниң хүнүнде болган. Улуг чүк сөөртүр «АН-26» вертолеттар ийи хонук дургузунда Кызылдан ийи чүс ажыг кижини Кунгуртугга барып чедирген. Москва, Санкт-Петербург, Красноярск хоорайлардан эртемденнер, студентилер, бистиң күрүне университетиниң сургуулдары, башкылары болгаш тыва журналистер, артистер, хамнар, лама башкылар дээш өске-даа аалчылар аңаа арбыны-биле киришкен.

ды чогумчалыг чорутпас болза, тыва чоннуң сагыжын өйүп турар чүүлдер тыптып келгенин тайылбырлап берген.

— Бис бөгүн бир-ле дугаар Пор-Бажыңче эртип, көрүп тур бис – деп, шивээге чедир кылган ийи улуг ыяш көвүрүг кырынга таварышканым чон мээң айтырыгларымга харыылап турлар. Чайладыр ажилдаан аалчыларның уйгу-дыжын, айыыл чок чоруун автоматтыг солдаттар майгыннар аразында турупкан кадарып турарлар. Лагерде чырык, телефон, интернет, изиг чем, чунар-бажың, футбол ойнаар шөлден бээр кылгаш, бүгү талалыг таарымчалыг байдалды тургускан. Чырыкты чүгле чартык хүн дургузунда ажыглап турар болду. Телефон харылзаазын ээлчег езугаар арай деп тургаш чедип ап турар чурттакчылар Пор-Бажың катап туттунуп, бай-шыырак туристер маңаа кээп дыштанырын күзеп, бюджетче акшазын кирире бээр үе келзе, чырык хамаанчок, агаар-бойдустуң берге байдалдарында-даа ухар күштүг вертолеттар аргыжып, мобилдиг теле-

хүндүлээчел мөзү-шынарывысты көргүзүп, Тыва дээрге чүгле бойдузу чараш, төөгүзү солун эвес, а чону база топтуг, кижизиг, чараш езу-чаңчылдарлыг деп чүүлду көргүзөр ужурлук бис деп, музей

түңнүг акшаландырышышкынны алган «Ойна» алдын артелиниң ажилдакчылары сөзүн ээлеп шыдаптар болза, чоннуң күзели – Кызыл биле Кунгуртуг аразында шаптараазын чок автоорук ажыт-

зээлепкен, дидим-дидим айтырыглар салып, каттыржып каап турлар. Орук тудуу, самолет-биле аргыжылга, кожууннуң аэропорту хуу кижиге дамчыткаш, чөптүг ажыглаарын, телефон харылзаазын чогумчудары дээш айтырыглар-ла хөй болган.

— Биске мобилдиг телефоннар база керек – дээрге, Сергей Шойгу: «Ма, мээң телефонум ап алыңар» – деп баштактанды. — Мобилдиг телефонну канчаар силер, мындыг чараш, дыштыг черде чурттап олурар улус? Мен маңаа кээримге, телефон өже бээрге, чүгле амыраар-дыр мен» – деп, ол чазык каттырды.

Шеригде оглунче телефон долгал чадашкан иеге:

— Ам дораан ол Сахалинде оглунче долгавыт, харылзаа майгынынга барып чедер – дээрге, — Ажылчыннар бисти кайнаардаа эрттирбес, чөпшээревес» – деп, ие харыылады.

— Чүге ажылдавас силер? Пор-Бажыңны долгандыр чоруттунуп турар бо бүгү ажилдар силерге дуза-дыр, кожуун сайзыразын, амыдырал-чуртталга экижизин, үндезин чон бот-башкарнып, акша ажылдап алзын дээш бодаттыгган. Чаңгыс-даа кижиге ажылдаарын күзевээн деп тур, чүге чал-

гаа силер? – деп, Сергей Күжүгетович чондан айтырган.

— Билдиришишкинерден кириңер деп-ле турар, ол хирезинде кымны-даа ажылче хүлээп албас чорду, бисте кандыг-даа мергежилдиг ажылчыннар бар – деп, чон аразындан харыы дыңналды.

Шынап-ла, чурттакчы чон-биле харылзаа ажылын чорудуп турар соңгаартан келген удуртукчулар тус черниң чурттакчылары-биле чугаа-домак тудуп билбези, чонга хамаарылгазы арай-ла хоомай бооп турары каракка иле чорду. Тыва журналистер Фонд даргазы херээжен ажилдакчыга барып, суурнуң чурттакчыларын болдунар шаабиле ажылга хаара тудуп, аңгы-аңгы язы-сөөктүг студентилер аразында эп-найырал тудар ажил-

фоннар болгаш интернет ачызында тус черниң чурттакчылары көре бээрлер. Сергей Шойгунуң төрөөн чуртун сайзырадыр дээш кылып турар ажил-херээн, бурунгаар үзелдин үнелеп, деткивес арга чок.

Пор-Бажыңда мөөңнээ ховар дээң эртемденнер: геофизиктер, картографтар, топографтар, палеоботаниктер, археологтар, реставраторлар, архитекторлар кончуг улуг күштү тургузуп турар. Мооң мурнунда мындыг улуг хемчээлдиг шинчилел ажилдары Тывага хамаанчок, Россия деңгелинде чоруттунмаан. Ынчангаш аңаа чүгле чоргаарланып олурбайн, бүгү талазындан дуза чедирип, кижиге бүрүзү келген аалчыларга Кызылга-даа, Кунгуртугга-даа эң-не эки дээң аажывысты,

ажылдакчылары чугаалап орду.

Келген аалчыларны экскурсияладып, кудумчуга чоруурга, аржаан-суглуг черлерге чедире бээрге, хөй-ле божуттунган арага шилдери, элең-тендиң кижилер элчок байдалды тургуза бээр боор-дур. Чеже-даа Шойгу сайыдывыс Тываның экономиказынга эки болзун дээш, бодунуң эгелээшкини-биле төлевилел ажыдып, кызарга, ук ажил-херекке бис боттарывыс кызып киришпес болзувусса, түңнел чок болур деп, тыва журналистер, артистер ук чугааны деткиди.

Пор-Бажыңның ажыдышкынынга «Чиргилчин» фольклор бөлүүнүң артистери: Игорь, Айдысмаа Көшкендейлер, Алдар Тамдын, Мөңгүн-оол Ондар аян тудуп, концерт үндүргеннер. «Адыг-Ээрен» хамнар ниитилели шивээге дагылда кылып, федералдыг телевидение, радио, солун журналистериниң хөй айтырыгларынга харыылап, ажыдышкынынга киришкен. Тываның Камбыламызы башкылар-биле кады барып, ном номчуп, чогуур езулалдарны ук черге эрттирген.

Күскээр, август айда Пор-Бажың фондузундан 10 млн. рубль

тынар. Сергей Шойгунуң чонга берген аазаашкыны – орукту ажылгалга кириптерин күзеп, йөрээп каалыңар. «Үе-дүптүн, манчы хаан үезинде кылдыгган Пор-Бажың шивээзиниң ажыын ынчал көөрүвүс ол-дур» — деп, тыва үндезин чон – тус черниң чурттакчылары чугаалажып арткан.

Саяна МОНГУШ.
Арыннарда В.Балчий-оолдуң тырттырган чуруктары.

Июнь 4-те Тываның билдингир фото-чурукчуларының бирээзи Виталий Андреевич Шайфулин 55 харлаан. Даштындан көөрге 50 хар-даа четпээн, адак-бышкаа чиик, шимченгири кончуг кижжи пенсиялаар четкен дээрге, бчзуренчиг эвези кончуг. Чоокта чаа пенсия фондузунга улустуң: «Силер мында чңү канчап келдиңер, назыдай берген улус аразынче» – деп, турганы-даа барымдаалыг. Ооң шилип алган мергежили фото-чурукчу кижжи болганда, эскеричел, улустуң херекке албайн баргы дег чүлдериң эрттирбес, тырттырып апкан чоруур кижжи.

– Чурук тырттырырын бешки класска өөренип тургаш-ла сонуургап эгелзэн мен. Ол үеде бичи техниктер станциязынга фотокино чурук тырттырар бөлгүмнү Гаврик Сиротин удуртуп турган. Боттарывыс операторлар болуп, боттарывыс-ла актерлар болуп алгаш, аажок сонуургалдыг кичээлдеп турган бис. Меңээ фото-чурук тырттырары чоок болган. Ынчалза-даа ынчан өөренип, билип алганым өске-даа чүүлдер база халас барбаан. Ынчалдыр, сөөлзүредир Омск облазының Тевриз деп суурунга театр бөлгүмнү удуртуп, ажилдап турганым база бар. Омск облазынга ажилдап тура, өөмнүң херээжен ээзи-биле таныжып алган бис.

– Төрүттүнген чериңер Чита облазы, школачы чылдарыңар Кызылга эрткен, Омск облазынга өгөлгөн... Дыка-ла хөй черлерге чурттап каапкан-дыр Силер аа?

– Мээң ачам ишти-хөңнүнден чайгаар көшкүн кижжи. Кызылга С.К.Токааның кыйгыры-бы-биле көжүп келген. Ол 1964 чылда маңаа тудуг адырын тургузуп эгелзеш, чурттуң аңгы-аңгы булуңнарындан специалистерни Тывага кээп, тудуг тутчурунче кыйгырган турган. Обком секретары кижиниң тудуг участкага келгенде өске даргалар ышкаш кабинеттерге барып хурал-суглаа чыып олурбас, бөдүүн ажил-чыннар-биле баштай ужуражыр чаңчылын ачам магадап, чугаалап олурганын дыңнаан мен.

Тываже кээриниң бетинде ачам Ангарскиге улуг бажың тудуп турган кижжи. Оозун каапкаш, үш танывазы черже чоруур деп баарга авам муңгарап, хорадап шаг болган. Бүгү-ле чурттап чораным черлерден Кызыл хоорай меңээ дыка таарзынган, меңээ чоок, оожум, сөөлгү үелерде арай бергедеп келген дээрден башка, шаанда арыг-силиг, дыка чараш хоорай турган. Ынчангаш бодум өг-бүлөмни бээр эккелгеш, чурттап артып калганывис ол.

Фото-чурук дээрге, документ болгаш уран чүүлдүн холумаадыр. Гиляровскийниң номунда кирген фото-чуруктар таварыштыр амгы үеде Москваның төөгүзүн шинчилеп турар. Ында кирген чуруктарның уран чүүлге хамаарышкан үнези ооң төөгүлүг ужурутказындан дудак чок улуг.

– Виталий Андреевич, Силерни чоннуң хөй кезини фото-репортер деп билип чоруур. Фото-

ФОТОГРАФТЫҢ КӨРҮЖҮ – ТӨӨГҮВҮСКЕ ИС

Фотографтың «Тыва кызы» деп фото-көрүжү.

студияга ажилдап чоран Силер бе?

– Ийе, Тывафотокаттыжыышкынынга цех начальниктеп турган мен. Ол үеде төп рынок девискээринге, Востокка база Ленин кудумчузунга фотоательелер турган. Студия мастериңиң кол чажыды – чырыкты шын салып билиринде болур. Оон аңгыда айыраң чырык лампа адаанга олуртуп каан кижини чаңчыктырып, хостуг болурун чедип алыры дыка берге. Фотоательелерге бир кижини тырттырарыңа ынчан ийи-үш пленканы артыкка чарыгдааш, үндүр бижириң чөпшээрп турган.

Виталий Андреевич Шайфулин бодунуң фото-архивин чыып чоруур кижжи. Ооң архивинде шыгжаттынып чыдар чуруктарында кижилерниң хөй кезини боттары безин ол дугайын билбес. Ооң боду-даа оларның хөй кезини сагымас. А архив демей-ле шыгжаттынып чыдар. Ол дээрге, кижилерниң, хоорайывыстың, республикавыстың төөгүзү-дүр...

Фоторепортер дээрге, каада-аажылдаар кижжи-дир. Ол кылымал чырык салбас, амыдыралчы байдалга ажилдаар. Студияларга багай эвес ажилдап ап болур турган. Шупту ажилдап алган акшавысты аппаратура садып алырыңа, ол үеде тывылбас номнарны дилеп тып, аар өртөккө садып алырыңа чарып турган бис. А фото-корреспондентилеп тургаш, 10 километр черге безин чадаг четкеш, солунга үндүрер чурукту тырттырып эккеп турган бис.

– Амгы үеде Тывада фото-чуруктуң сайзыралы мурнуку үеде деңнээрге кандыгыл?

– Тодаргай үнелел бээр берге. Чүге дээрге, чурук тырттырып чоруур улустуң саны хөй-ле ыйнаан, а оларның ажылы ниитилелге көзүлбес, билдинмес болуп артып турар. Мен бодаарымга, Культура яамызының, азы Журналистер эвилелиниң чанынга делгелгелер организаастаар тускай каттыжыышкыны, азы бир-ле организацияны тургузар болза эки. Делгелгелер чоннуң уран чүүлге сонуургалын, эскеричел, сагыш човангыр чоруун сайзырадыр, амыдыралдың эки талалары бар дээрзинге бүзүрелин быжыглаар ужурулуг. Берге-

дээшкенирин бодаар дээш бистин хөй кезинвис долгандыр турар амыдыралды эскербес-тир. Чоокта чаа думаазы уштунчак оолдарның чуруун көрдүм. Чаптанчыны! Ол дээрге, амыдырал ышкажыл! Кижилерниң хөй кезин ыяштын канчаар өзүп, чазын ногаарып турарын-даа эскербейн баар. А делгелгелер таварыштыр чараш, чаптанчыг, магаданчыг чүүлдерни улус эскерип чоруур апаар болгаш сеткили оожургап, уруг-дарыывысты эки чараш чүүлдерни эскерип чоруур кылдыр кижизидеринге ажыктыг.

Чоокта эрткен «Дерсунун дигриг кокпазы» деп делгелгеге Ак-Довурактан Чинчи Сыдам-оолдун тырттырган чуруун сонуургадым. Ол дээрге, уругларывыс аразында-даа талантылар бар, оларны деткиир, боттарының уран чүүлүн чонунга бараалгадыр өөредир болза эки дээрзин көргүзүп турары ол-дур. Ындыг делгелгелерден фотографтар боттары база өөренир, эштериниң ажилдарын үнелеп, чептерин эскерип, анализтеп көөр.

Амгы үеде техниканың сайзырааны-биле тырттырган чуруктун шынары эскерилген. Ынчалза-даа уран чүүл бүгү үелерде турганы ышкаш ховар эртине болуп артып турар. Ындыг эртинелер бисте бар.

– Силер амгы үениң техниктиң аргаларын шңгээдиң апкан ийи-чаңгыс «эрги школарың»

фото-чурукчуларының бирээзи болгай Силер. Техниктиң сайзыралдың уран чүүлге салдары кандыг деп бодаар Силер?

– Айтырыг ийи талалыг. Бир талазында, техниктиң сайзырал, компьютер программалары фотограф кижиниң ажылын улам экижидеринге, чамдык частырыгларны эдил-чазаарыңа ажыктыг. Өске талазында, ооң амыдыралдың эң-не онзагай, катаптыңмас, кандыг-даа техниканың дузазы-биле чогааттынмас болушкунарын «тудуп» алыр чүткүлүңе согулгуг болурун эскерип чор мен. Фотограф кижжи чалгаарап эгелээр-дир, эмин эртир кыскаш канчаар, компьютер дузазы-биле чогаады кааптар мен деп бодаар. Ол дээрге, уран чүүл эвес-тир, ол дээрге, мегелзешкин-дир.

Техниктиң сайзыралдың эки талаларыңа химиктиң бүдүмелдерден фотограф кижиниң адырылганын хамаарыштырып болур.

– Компьютерге ажилдаар талазы-биле кааа өөренип алганыңар ол?

– Компьютер талазы-биле мээң башкым – мээң оглум. Ол школачы тургаш-ла, компьютерлер ховар турар үеде ону сонуургап эгелзэн. Бис ынчан авазы-биле ооң ол сонуургалын деткип, кызып тургаш, компьютер садып берген бис. Ам ол дээди эртемниг, компьютерлер делегейинде бүгү чаартылгаларны хайгаарап чоруур тергиниң специалист апарган болгаш мээң сонуургалым, амыдыралчы мергежим аайы-биле үениң негелдезин эдерип чоруурумга ам-даа дузалап чоруур.

Виталий Шайфулинниң фото-чуруктары 35 чыл дургузунда «Тувинская правда», «Шын», «Центр Азии», «Тыва» солун-сеткүлдериңиң, «Туваонлайн» болгаш Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының Интернет арыннарын каастап чоруур. Ооң чуруктары удаа-дараа «Эксперт-Сибирь», «Коммерсант» дээн ышкаш төп болгаш Сибирь округунуң солун-сеткүлдериңе парлаттынып турар. Хоойлужудулга палатазының доктаалын езуаар ооң адын Курчуне Думаның Хүндүлүг бижии-биле шаңнаарыңа кириген. Виталий Шайфулинниң юбилейлиг төрүттүңген хңңи таварыштыр байыр чедирбишаан, төөгүвүстүң кадагалап, камгалап чорууру дээш, база амыдыралдың эскертинмес шапкын агымнарынче бистиң кичээңгейивисти хаара тудуп, «караавысты ажыдыл» чорууру дээш четтиргенивисти илередиил!

Чечена БУЛЫТОВА.

Чыраа-Бажы сумунуң Шык-Бажы 8 дугаар арбанның чурттакчы чону бо чылдың май 8-те Аныяк-Чыргакының хеминиң суун Шанчыг баарының Туруг чанындан бооп бадыргаш, ногаа, картофель шөлдери суггарары-биле суур үстүндө шөлдө эккеп алганнар.

БУГА СУУН БАДЫРЫП АЛГАН

Тракторист Эрес Донгак, чолаачы Каадыр-оол Монгуш олар чонну аай-дедир сөөртпүшаан, буга дөзүн бооп бадырарыңа боттарының хууда техниказы-биле улуг дузаны чедиргенер. Арбан даргазы Елена Куулар улуг-биче назылыг чонун эвилелдеп алгаш, тура-соруктуг ажилдаанын демдеглезе чогуур.

Буга бооп бадырар ажилга арбанның 69 харлыг чурттакчызы Хунашпан Седенович Куулар, ооң оолдары Алексей, Алик база күдээзи Чыргал Донгак болгаш аныяктар Роман Донгак, Сергей Монгуш, Уран Куулар, Байлак Донгак, Кызай Ооржак, Димиргей Монгуш дээш оон-даа өскелер кончуг идепкейлиг киришкен.

Арбанның чонунга картофель тарыыр шөлдү Чыраа-Бажы сумунуң чагырыкчызы Н.О.Кара-Сал быжыглап берген. Кижжи бүрүзү алган шөлүн суггарып, ооң дажын аштап, чашпанын бөлгөш, өрттедип, олут-чыдын чок ажилдаан. Часкы суггат үезинде сиңир суггарган черге олурткан картошка изиг удур дораан баш тыртып үнер.

Арбанның чону оон улаштыр Көк-Тал деп черде тараа тарыыр шөлүн суггарган. Черле ынчаш, амгы бо үеде кижжи бодун боду хандыртынар дээш ажилдаар апарган деп чүвени чон кончук эки биле берген. Ооң херечизи ол-дур – Шык-Бажы арбанның 20 хире өрегелери боттарының кызыл күжү-биле Көк-Талдың буга дөзүн ол бооп бадыргаш, Дагыр-Шеми аксын база кежилдир холбиле бооп, сугну бадыргаш, шупту суггарылганы кылып турары.

Шык-Бажы арбанның чону эр-хейлер! Күс удаар эвес, дораан келир, картошка, тараа, ногаа дүжүдү силерниң өреге бүрүзүңге савазырап турар болзунам деп йөрээдим.

Оолак КАРА-САЛ.

Чыраа-Бажы суур.

• Мөөрей, мөөрей...

«АК-БЕДИКТИҢ УЛАР КУЖУ-2007»

Май 27-де Өвүр кожунунун Солчур суурда Алексей Тугур-оол аттыг көдээ Культура бажыңыга «Ак-Бедиктиң улар кужу—2007» эстрада ырыларының конкурзу болуп эрткен.

Ону Тывада ат-сураа билдингир апарган аныяк ыраажы Эдуард Монгуш чогаадып тургускаш, организастап эрттирген. Эдуард Монгуш ооң мурунда күрүнениң «Саян» ансамблиниң ыраажызы болуп ажилдап турганын сактып ор боор силер, а бөгүн ол үстүнде адааным көдээ клубтуң директору. Чогаадыкчы аныяк удуртукчу директорлап ажилдаала үр болбаан бол, чаңгыс черчурттугларын өөртүп, төрзөн суурунга ыры байырлалын эрттирген.

«Ак-Бедиктиң улар кужу—2007» мөөрейниң жюриинге клуб директорунун коллегалары, күрүнениң «Саян» ансамблиниң ыраажылары Долаана Куулар (даргазы), Марианна Айыш (кежигүнү) болуп ажилдап, ыраажы эжинге улуг деткимчени көргүскен. Оон аңгыда жюри кежигүннеринге журналистер—Тыва Республиканыҥ алдарлыг ажилдакчылары Татьяна Байынды, Светлана Балчыр олар ажилдаан.

Көжеге ажиттынарга, сцена чырыш кыннып, байырлыг аялга чаңгыланым үндү. Солчур ортумак школазының 10-гу клазының доозукчузу, кожунунун чараш кыстар мөөрейниң тилекчилериниң бирээзи, мөөрейниң башкарыкчызы Ай-Кыс Ховалыг сценаге киржикчилерни чалапты. Кынарлы ол дээрге, «Ретро-шлягер», «Талант-2000» ыры мөөрейлериниң кир-

жикчизи Чечек Ондар, «Өвүрнүн аныяк үннери» ыры мөөрейниң шаңналдыг черлериниң эдилекчилери Азиат Ооржак, Буян-Кежик Севекпит, «Хамнаарак-96», «Сүмбер-Уула-2007» мөөрейлерниң киржикчизи Буяныг-Белек Монгуш, «Хову-Аксы-93», «Енисей—2003» ыры мөөрейлериниң тилекчилериниң бирээзи Чинчи Чымбаллак, «Тываның сылдыстары» телелелдин киржикчизи Каадыр Чымбаллак болгаш өскелер-даадыр.

Өвүр чер талантылар-биле байлак дээрзин бо мөөрей база катап бадыткады. Негелде езугаар бир орус, бир тыва ырыны мөөрейжи ырлаар. Бо мөөрейниң кол сорулгаларының бирээзи — ыры күүселдезиниң дуэт, трио, квартет хевирлерин сайзырадыры. Ынчангаш киржикчилериниң 14-20, 21-35 хар деп ийи аңгы бөлүккө чарып кириштирген. Ыраажы бүрүзү бир соло, бир дуэтти күүсетти-даа.

Башкарыкчы киржикчилерни эң баштай таныштырары-биле сценаге чалап турда-ла, Буяныг-Белек Монгуштуң көрүкчүлөр-биле харылзажып, оларны хей-аът кирип билирин эскердивис. Көрүкчүлериңе байыр чедирип, оларны өөрткен бир дугаар киржикчи ол болду. «Гитара» деп ырыны эштиг ырлааш, Филипп Киркоровтуң репертуарындан «Я эту жизнь тебе отдам» деп ырыны чааскаан

күүсетти. «Көрүкчүнүн сонуургалы» деп тускай номинацияга база ол тиелзэн. 19 харлыг аныяк оол көрүкчү-биле моон сонгаар-даа мындыг быжыг харылзааны тудуп, хей-хей чедишкенин чедип алыр дээрзинге бүүрел улуг.

«Авам, авам, ынак авам» деп ырыны Азиат Ооржак биле Мерген Монгуш ырлаарга, шынап-ла, кижиниң эът-кежи чымырай бээр уян, чараш күүселде болду. Оолдарниң үнери бот-боттарынга тааржырыдаа кончуг. Ынчангаш олар «Эң тергиин дуэт» деп тускай шаңналга төлөптиг болдулар. Азиат Ооржак бодунуң онзагай ховар үнү-биле Константин Меладзеңиң «Сера» деп ырызын профессионал ыраажылардан тудак чок ырлаанын магададывис.

Оон аңгада Чымбалактарны черле демдеглевес аргажок. Чинчи мөөрейниң негелдезин хажыдып, ийи тыва ырыны ырлаза-даа, ооң күүселдезиниң деннелиниң бедии тодаргай көскү болганындан (С.Чымбалактың аялгасы) «Ырларыма кады чорзун» деп ава дугайында ырызын болгаш (С.Чымбаллак, Ч.Кара-Күске) «Чадаана» деп ырыны күүсеткеш, тилекчи болду.

Бир дугаар эртип турар мөөрей хиреде шаңналдар болгаш белектер шыырак болганын демдеглээр апаар. Дээди шаңнал алган Чинчи Чымбалакка беш муң рубль шаңналды кожунун чагырганының даргазы А.С.Куулар база культура килдизиниң эргелекчизи А.К.Байкара олар тывысты.

Мөөрейниң лауреаттары Азиат Ооржак (1-ги), Каадыр Чымбаллак (2-ги), Алдынай Монгуш (3-кү), дипломантылар — Чечек Ондар, Буян-Кежик Севекпит, Чаяан Монгуш акша шаңналдарын болгаш улуг хевистерни алган.

20 харга чедир бөлүктүн тилекчилери Буяныг-Белек Монгуш, Аяс Монгуш, Дырткы Шериг-оол, Артыш Даржай олар база-ла шыырак шаңналдарны алды.

Эң хей шаңналдарны Азиат Ооржак алган дизе, частырыг болбас, чүге дизе ол дуэтке тиелзеш, 1-ги чергениң лауреады болурундан аңгыда «Эң эки аранжировщик» деп тускай шаңналга база төлөптиг болган.

Түннелинде демдегледип кагаза чогуур чүүл мындыг. Мөөрейжилерниң сцена культуразын улам бедидерин чедип алыры күзенчиг. Оон аңгыда ырларны аялга болгаш сөзүнүн авторларын шынап айтыры чугула. Киржикчилерни допчу-даа бол, анкетада долдурганы ышкаш, кайда ажилдап турары, чүнү доосканын тайылбырлай таныштырып турар болза улам эки. Бо-ла мөөрейлерге олуржуп келгеш, эскерген чүүлүм мындыг: ыраажылар микрофонну арны көзүлбес кылдыр хөлөгелей тудуп алгаш ырлажыр боор-дур. Ол чырыдыкчының шын эвес чырыдып ораындан хамааржыр чүве ийикпе азы киржикчилерниң микрофонну шын эвес тудуп алырындан чүве ийикпе, чурукка тырттырар арга чок, хөлөгелиг боор-дур. Ону эдип алыр херек.

Өвүр черде тыва Меладзе

(Азиат Ооржак), тыва Витас-даа (Каадыр Чымбаллак) бар-дыр. Тыва Басков джиривис Эдуард Монгуш база ында ажилдап эгелзэн. А удавас июнь 21-22 хуннеринде Хандагайтыга республика чергелиг «Аныяк үннер» эстрада ырыларының мөөрейи болур. Аңаа оондаа хей киржикчилер кээп, чаа үннер чаңгыланым, чоннуң улуг сонуургалын болдурар дээрзинге чигзиниг чок.

Уран чүүлге сонуургалдыгларны деткип, удаа-дараа яныз-бүрү мөөрейлерни эрттирип турар Өвүр кожунун чагырганының, ында культура килдизиниң ажилын онзалап демдегледип каары артык эвес боор.

Шаңналдар тыпсып турда, сценаге хууда деткикчилер улай-улай үнүп кээп, акша шаңналдарын киржикчилерге тыпсып турду. Ылаңгыя Солчур ортумак школазының башкылары мөөрейге киришкен өөреникчилерин деткип турары дыка өөрүнчүг-дүр.

Солчурнуң көдээ Культура бажыңы Алексей Тугур-оол аттыг. Кызыл хоорайда ажилдап-чурттап чоруур Баяна Алексеевна ачазының адын эдилзэн клубка артистиң улуг портрет чуруун белкек беришаан, бо ыры мөөрейниң деткикчизи болуп, акша дузазын база чоруткан болду.

Чүүлүмнү доозуп ора, «Ак-Бедиктиң улар кужунуң» чалгынарны херин болуп, бедиктерже кылайтырын күзедим. Дараазында мындыг мөөрейге дуэт, трио, квартет күүселделери элбек болуп боор деп идегелди аныяктар бадыткаар-ла боор.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ,
«Шынның» хөрр.

Кызыл—Солчур—
Хандагайты—Кызыл.

Араганың хоралыг салдары кандыг болурул?

«Кымда кандыг геннер барыл?» деп чүүлдү номчукчуларга таныштырар сорулга-биле бо одуругларны бижидим. Чер кырында дириг амытаннар канчаар-даа аажок хей янзы болуп турар. Оларның хей янзы талалары бойдустан чаяттынган, салгал дамчып келир чүве-дир. Кижиче дириг амытаннар онзаланып, ылгалы үнүп келген. Ооң чылдагааны чүдел дизе, кижиниң организмде геннер хей янзы болган ужурунда, кижиниң чем хайылдырар ферментилери база хей янзы, аңгы-аңгы болуп турар. Геннер кижиниң ферментилерин хынап чоруур. Бир кижиниң чем хайылдырар ферментилери өске кижиниңге дөмейлешпес, бир янзы болуп турар.

Чижек кылдыр араганы ап көрээлинер. Чер кырында кижилерниң арагага хамаарылгазы аңгы-аңгы. Кижиниң арагага эзирири, оон аңаа сундулундан база ишкен хемчээлинден дорт хамааржыр. Бир кижиче араганы хейнү-даа ишкеш эзирбес, а өскези — бир дугураанга дораан эзирип каар. Ону эртеденнер шинчилел ажилы кылып тургаш эскерген. Шаанда Соңгу чүккө чурттап чораан моол омур-хевирлиг соңгу чүк чонунга орус, америк кижиңе садыгжылар арага ижиртип тургаш, олардан аңнар кижиниң чиик өртег-биле (спирт-биле) халас чыгыы садып алыр турган-дыр. Соңгу чүк чоннары эзиричел, дүрген арагачы апаар, арага аарыындан аарый бээр, а орус, америк кижилер чоорту эзирип, дек-ле арагачы болу бербес, чүге дээрге европейжилерниң база моол омур-хевирлиг кижилерниң аразында ферментилериниң ылгалы улуг.

Тыва кижиче база моол омур-хевирлиг, сарыг кештиг Соңгу чүкчү чоннары-биле тудуш, төрөл харылзалыг бис. Ынчангаш, тыва кижиге спирт, водка шуут таарышпас, ону ишкеш, дораан эзирип каар, кыска хуусаада арагаже сундугуп, арага аарыындан аарый

бээр-дир. Арага ону хораннаптарга, аңаа шыдашпайн, алгырар, ырлаар, ыглаар, каржы апаар, шош-содаа кылыксаар, өске кижилерге чөңгээлээр. Республикада кем-херек үлгедешкенин 75 хуузу эзирик кижилер үлгедип турар. Ооң чылдагааны — тыва кижиниң организмниң ферментилери водканы долузу-биле хайылдырып шыдавазында болуп турар. Каарган кас эдергеш, даванын доңуруп алганы-биле дөмейлешпес келген бис. Солуннарда медээлерни номчуп ораарымга, бир неделяда бистиң республикада 2-5 кижиниң амытынынга өжегээр четкен болуп турар. Олар шулту бистиң аныяк кижилеривис-тир. Дириг чораан болза, биске чеже хире оолду, кысты олча кылдыр бээр турган ирги? Колдуунда таныш-көрүш, чоок кижилери-биле кады арагалааш, төрелиниң, эжиниң, ашааның, кадайының, оглунуң, адазының амы-тынынга четкен болур.

Тыва чон хей эвес, биче буурай чоннарда хамааржыр. Америк эртеденнерниң санап турары-биле алырга, 150-250 чыл эртерге, биче буурай чоннар чиде бээр. Ынчангаш Россияның Чазаның

удуртулгазы чурттун биче буурай чоннарын камгалап алырынче сагышты салып турар.

Бир эвес тыва чон мынчаар арагалаар болзувусса, геннеривисти чидириптер чадавас бис. Ылаңгыя аныяк тыва херэзженнерниң арагалаар апарганы көскүлөң болу берген. Арагачы херэзжен кижиче эмнеттинмес боор-дур. Олар арагага дүрген чаңгыгар база эр улуска бодаарга, херэзжен кижиниң организми дыка нарын. Тыва херэзженнерниң ортузунда арагалаашкынын непертээни — тыва чоннуң геннер фондузунга айыылдыг байдалды тургузуп келген. Ол чүл дизе, арагага сундулуг херэзженнерниң божаан ажы-төлүнүн кадыы багай, угаан сайзыралы кошкак, чамдык

Амыдыралган айтырыглар

таварылгада, инвалид уруглар төрүттүнүп турар. Ындыг ажы-төлден салгал дамчып база-ла кадыы кошкак ажы-төл төрүттүнөр. Ынчангаш тыва чон чоорту арга-шинээзи кошкак чорза-чорза, чер кырындан чиде бээриниң айыылы диргелип келген. Аныяк кыстарның чамдызы ону бодавас, пиволоп, арагалап, таакпылап, чашпан тыртып чоргулаар-дыр.

Төөгү эртеменнерниң доктору, Тываның Улустун чоңалчызы, Эртеден-этнограф М.Б.-Х. Кенин-Лопсан 1994 чылда-ла «Тыва чоннуң бурунгу ужурулары» деп номну парлап үндүрген. Ында өгбелерниң чагыгларын амгы салгалга дамчыдып берип турар. Ону хандыр катап-катап өөренир ужуру бис. Ол улуг угаанныг эртеден кижиче бөгүнү үе чедип келир деп чүвени баш удур билгеш, ону

бижзэн деп бодап олур мен. Ол номну аныяктар билир, өөредилгеге ажыглап турар. Өгбелериниң чагыын аныяктар күүседир ужурулуг.

Мен бодаарымга, тыва чон даштыкының, иштикинниң дарлалының адаанга чорааш, саны эвээжеп, ядарап-хоозурап, чидип турда, Октябрь революциязы тыва чонну камгалап алган. Оон ачызында ТАР тургустунган, тыва бижик чогааттынган, тыва чон школаларлыг, эмнелгелерлиг, культура албан черлерлиг, чогаалчыларлыг, эртеденнерлиг, чурукчуларлыг, артистерлиг апарган. Тываларның саны 5 катап өскен. Олар тыва чоннуң хей-аъдын, чоргааралын, сүлдө-сүзүүн, сагыш-сеткилин бедик чадаже көдүргөн.

Амгы үеде Тывада демократтыг чаартылгалар болуп турар. Республиканың социал-экономиказын хөгжүдөр, чурттакчы чоннуң амыдыралын экижидер дээш, Чазак күженишкенин ажилдап турар.

Шак мындыг харысалгалыг үеде арагалаар, чыдыг чашпан тыртар, кем-херек үлгедир чоруктар тыва чоннуң ат-алдарын кудуладып турар деп чүвени кижиче бүүрү ханы медереп билир ужурулуг үе келген. Ынчангаш кижиниң амыдырал-чуртталгазынга, салгалынга, кадыкшылынга, күрүнеге улуг хораны чедирер — арагалаар чорукту шегледир дээш күүсекчи, төлээлекчи эрге-чагырга, эрге-хоойлу камгалаар органнар, хейниити организациялары, ылаңгыя чер-черлерде херэзженнер чөвүлөлдери чон ортузунга араганың хоразынын, оон ниитилелге, кижиге чедирер аар уруктарының дугайында дээштиг ажилды чорудары чугула деп санап чоруур мен.

Арбычыга ДАРЖАА.

Кызыл хоорай.

БЕРГЕДЭШКИННЕРГЕ
ТАВАРЖЫП ТУРАП

Тожу кожунунун чурттакчы чону Бии-Хемни кежерде улуг бергедэшкенинге таваржып, үе-шагын чидирип турарлар. Кожунун чурттакчыларының улуг негелде кылбас, оожум чаңгылы Тораа-Хем суму чагыргазыга соңгуткан даргалар дыка-ла ажыглап өөренигенер.

Бии-Хемни кежер багай паром бар. Ону ажилчыин байдалга тургузары дыка улуг айтырыг болуп турар. Каа-Хем кожундан паром талазы-биле тускай мергежилдик кижини чалап эккээр болза, дүрген кылыптар чүве-дир ийин.

Арбыкта чурттап турар хуу ажил-агыйлар болгаш каттаан, тооруктаан чон амдызында боттарының резин хемелери-биле кежип турарлар. Чамдыкта чон чакпыл хемелер дозуп, хилинчээр көрүп турар. Паромнуң техниктиг байдалы чаржынчыг, кылыр ажилдар көвей. Бии-Хемни паром-биле кежиргени дээш чадаг кижилерден болгаш машина-техникадан акша төлөвирни чылды-на чыып ал келген. Ол хиреде паромнуң башкарыкчылары орта ажилдавас, шагынга чедир турбас, сезону төндүр ажилдавайн, ара кааптар үелер чылды-на турган.

Үстүнде бижиттинген чүүлдер чадаг, аъттыг кижилерге база хамааржыр. Ол ышкаш Арбыкта, Эн-Сугда, Мөөнде чурттап турар чонга өртег турбас болза эки, чүге дизе, хуннун аргыжып турар чон-дур. Бо айтырыг талазы-биле кожун болгаш суму чагырыкчылары чогуур түңнелди үндүрүп, чурттакчы чоннуң аргыжылгазынга таарымчалыг шиитпирни хүлээп алыры негетинип келген.

Михаил ОНДАР.

Тожу кожунун.

«ШЫН» — ЧОННУҢ СОЛУНУ

2007 чылдың II чартык чылында ооң чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында, "Тыва парлалга" КХН-ниң киоскилеринде чоруп турар

Чагыдылга кожуннарга болгаш Кызыл хоорайга июнь 12-ге чедир уламчылаар.

Ийги чартык чылда чагыдылганың өртээ:

Хууда чагыдыкчыларга — 401,52 рубль.
Пенсионерлерге, күш-ажылдың хоочуннарынга, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге — 352,02 рубль.
Организацияларга — 441,54 рубль.

2007 чылдың ийги чартыгына чагыдылганың Бүгү-россия ДЕКАДАЗЫ — июнь 2-ден 12-ге чедир

Декаданы эрттирип турар үезинде чагыдылга өртээ 20 хуу чингелделиг.
А бир эвес чагыдылга декадазының үезинде азы июнь 2-ден июнь 12-ге чедир чагыдар болза, чартык чылда «ШЫН»:
Хуу чагыкчыларга — 352,02 рубль
Пенсионерлерге, күш-ажылдың хоочуннарынга,

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге — 312,42 рубль.
Чиик өртектиг чагыдылганы кылдыртып алырынче далажыңар!
Тайылбыр: Моон мурнунда чарлап турганывыс чагыдылга өртектери почта чедирлгезиниң өртектелезининиң улгатканы-биле өскерилген.

? Айтырыг — харыы ?

БИЛИП АЛЫКСАП ТУРАР БИС

Бо чагааны бижип оран ужурум болза, мээң дилээмни күүседип бээрлерни улуу-биле диледим. Өөм ээзи-биле чурттаанывыстан бээр 3-4 чыл чедер бердивис, чаңгыс уруглуг, Чадаана хоорайда чурттап турар бис. Бажың-балгат садып алыры дыка улуг айтырыг болу берген, өртектелези аажок өзүп турар. Аныяк улус-тур бис, кайывыс-даа кирчине ажылында бис. Турум чурттаар бажың чок, арендага чурттаары дыка берге-дир.

Бичангаш силерден дилээривис болза, Кызыл хоорайда бажың-балгат садып алырынга тус-

кай көрдүңген чээли акшазын берип турар банк бар ирги бе? (Ипотека чээлизи). Кайы банкыда берип турарыл, каш чыл дургузунда, кайы хире түүңе берип турарыл? Кандыг документилер херегил, кожунда чурттап турар улус ап болур бе, ындыг чээли берип турар банкыларның кожуннарда салбырлары бар бе? Мээң бо дилээн айтырыгларымга тодаргай болгаш долу харыыдан бээрлерни улуу-биле диледим.

Айдыс КУУЛАР.
Чадаана хоорай.

«Шынның» харыызы.

Чөптүг айтырыгны чагааның автору көдүрүп турар. Ипотека чээлизиниң талазы-биле чурттакчы чоннун ортузунга тайылбыр ажылы чедир чоруттунмайн турарын барымдаалап көргөш, бо айтырыгга тодаргай харыыны бээрин «Тыва Республиканың чуртталга чээлизиниң ипотека талазы-биле агентилели» күрүмениң каттышкан бүдүрүлгезиниң ипотека чээлизи-биле ажыл чорудар болгаш андеррайтинг килдининиң начальниги **Елена Владимировна САМДАНДАН** диледим:

— Ийги рыноктан чурттаар оран-сава садып алырынга чуртталга чээлизиниң федералдыг ипотека программазы ажылдап турар. Бо программага дүүштүр чурттаар оран-сава садып алырынга, бажыңны чаагайжыды тудуп алырынга чээлини берип турар. 18-тен 70 харга чедир назылыг болур. 70 хар дээрге, чээлини төндүр төлээриниң эң үстүкү хемчээли болур.

2006 чылда ажылдап турган черинден болгаш 2007 чылдың сөөлгү айларында ажылдап турар черинден 2-НДФЛ хевириниң талазы-биле шынзылганы ажыл берикчизиниң бухгалтериязы бээр. Күш-ажыл керээзиниң болгаш күш-ажыл дугуржулгазының хоолгазы, дужаалдан ушта бижидилге. Өг-бүлезиниң орулгазының дугайында шынзылга, кайызының-даа. Бир эвес бо бүгү документилерни шуптузун шын долдуруп алгаш, бистиң агентилелге чедип кээр болза, чагыгны 1-2 жыл хүнүнде сайгарып көөр, 5-7 жыл хүннерини иштинде ону долдуруп доозуптар. Республика девискээринде чурттап турар хамаатылар шупту чуртталга чээлини ап болур эргелиг.

Баштайгы дадывыр кандыг болурун силерге

тайылбырлап көрей. Нийти чурттаар оран-саваның өртээниң 10-дан 70 хуузун төлээр апаар. Чижээлээрге, 1,0 млн. рубльге чээлини алган болза, ооң 10 хуузу 100 муң рубльди баштайгы дадывырда төлээр. 900 муң рубльди 15 чылдың иштинде 13,5 хуузун төлээр кылдыр тургузар болза, бир айда 11700 рубльди төлээр апаар. Чээлиниң хуусаазы 30 чыл. Чээлини чагыг кирген кижиниң күзелинге дүүштүр бээр. Чогуур төле-вирлерни кризис, бойдустун халавы болгаш өске-даа бергедээшкиннерниң уржуундан хуусаазын узадыры 6 ай болур. Төлээриниң ставказының хуузу чылдың 11-13,5 хуузу болур. Ол колдуунда төлээриниң хуусаазындан болгаш баштайгы дадывырдан хамааржыр. Айның 25-ке чедир төлээн турар.

Ипотека чээлини берип турар комиссиязынга чээлини бергени, долдурганы болгаш юридиктиг тайылбырны бергени дээш нийти чээлиниң 2 хуузу көрдүнүп турар. Чээлини «Сбербанк» болгаш «Росбанк» таварыштыр берип турар.

Елена Владимировнаның чугаалааны-биле алырга, ол банкыларның кожуннарда салбырлары чок болуп турар азы өскээр чугаалаарга, чүгле бо ийи банкындан алыр.

Солун арнынга чээлини канчаар алырын, долдурарын долузу-биле тайылбырлаары болдунмас. Ипотека чээлини алыр күзелдиг хамаатылар үстүнде айтылган документилерни долдуруп алгаш, «Тыва Республиканың чуртталга чээлизиниң ипотека талазы-биле агентилели» ККБ-ге (Кызыл хоорай машзавод) чедип келгеш, Елена Владимировна Самдандан долу тайылбырны ап болур.

Сергей ХЕРТЕК.

Бодалдар энциклопедиязы

Көөр хөөн чок чорук — хомудалдың идепкейлиг миннишкини-дир, а адааргал — ындыг эвес, олоожум хөделиншкин-дир. Адааргал көөр хөөн чок чорукче кончуг дүрген шилчий берип болур дээрзинге элдепсинген ажы чок боор.

И.-В.ГЕТЕ.

Сөс аарышкылыг кылдыр дегбезе, бо таварылгада, шыкпыныш база дуза болбас.

СОКРАТ.

Бодал дээрге кижиниң кол чаяаны-дыр: ону илередири — ооң чугула бир хереглели, а тарадыры — ооң хостуг чоруу-дур.

П.БАУСТ.

ЮБИЛЕЙИҢЕР-БИЛЕ

Мөңгүн-Тайга кожуннун төп эмнелгезиниң кол эмчизи **С.Д.КУУЛАРГА**

Эң-не бедик профессия эмчиниң деп
Эмчилерниң мергежилин сеткилимде
Энерелдиг буянынга бүзүрээр мен:
Ээлдек, чымчак чаңы-биле экиртип каар.
Дун-хүн дивес, амыр-дыш чок ажылынга
Дүвүрексеп, шылагзынып, могай бербес,
Түвексинип хомуудаанын кижжи көрбес,
Түмен чоннун шуптузунга буян тарыыр.
Кижилерниң кадды дээштиң демиселге
Гипократтың даңгыраанга бады шынчы
Ак халат дег, арыг, чараш сеткилинде
Аарыгны сегидип каар күчү синген!
Угаанының чырып чоруур чалбыраажы
Улуг-биче кижилерни чырыдып чор,
Сеткилиниң өөрүшкүзүн кижжи бүрү
Черге чедир мөгейбишаан, сөглөп болур...

Чүгле чаңгыс ээлдек сөзүң ачызында
Сүмелеп бээр эм-таңынны-даа ажыглавайн,
Ээлдек, чымчак көрүжүнүн хаязындан
Экирээнер эмгежок-тыр, күжүр эмчи!
Эки, топтуг чугаа-домаан, хүлүмзүрүүн
Эң-не чоок дээн төрээнерни сагындырар
Ээлдек чаңың, сагыш човаан сеткилден
Экирээштиң сергек-кадык чоруурлар хөй!

А богда! Буяныңар улуг, эмчи!
Ажыл-ижин мөңге назын оштап чоруур,
Хамык чонга халаска-ла үлөп чоруур.

Кадыкшылдың хуулгаазын дүлгүүрү сен!
Чылыг холуң ачызы дээш, шыдамың дээш,
Чырыткылыг буян-кежиң чырыы дээш,
Эмчи холуң бедик тудуп билириң дээш,
Эң-не ханы сеткиливис өөртүп чор сен!

Эш-өөрү, төрелдери,
өг-бүлезиниң мурнундан **Борис КАЗЫРЫКПАЙ.**

Ольга Сыкыжыковна ООРЖАКТЫҢ адынга Саглы ортумак школазының 1986 чылдың июнь 21-де тывысканы В сериялыг № 342991 аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Азиана Владимировна ХОМУШКУНУҢ адынга Чаа-Хөл ортумак школазының 1998 чылдың июнь 16-да тывысканы А сериялыг № 3571307 аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ШОЛУК-ХОВУ БАЖЫНЫҢ БАЙЫРЛАЛЫ

Чаа-Суур сумузунуң девискээринге чылдың-на болуп эртип турар аът чарыжының 10 чыл оюн база «Шолук-Хову бажы» деп атты адаанының байырлалын капсырлаштыр эрттирген. Бо байырлалга киржири-биле Чеди-Хөлден, Улуг-Хемден, Тес-Хемден болгаш Өвүрнүң суурларындан мөгелер болгаш аалчылар келген.

Аът — кижиниң эң ынак тос чүзүн малының бирээзи Тыва чон шаг-төөгүден бээр аът чарыштырып, мөге хүрештирип байырлап чорааннар. Дус-Даг биле Чаа-Суурнун эдээнде чыдар Шолук-Хову бажыга аът чарыжы биле мөге хүрежи болуп эрткен. Бо байырлал челер аныяк болгаш улуг аъттарның чарыжы-биле эгелээн.

Улуг челер аъттардан Геннадий Ондарның (Элегес) аьды бирги черни алган. Ийги черни Кончук Кара-оолдун, үшкүзүн Вячеслав Маскырының (кайызы-даа Ак-Тал) аъттары алганнар. Аныяк челер аъттардан Торлук Саттың (Хандагайты) аьды бирги черни алган, ийги болгаш үшкү черлерни Херел Иргиттиң (Элегес), Иван Монгуштуң (Чаа-Суур) аъттары алган.

Улуг аъттарның чарыжыга 33 аът киришкен. Бирги черни Радик Маскырының (Ак-Тал) аьды алган.

Ийги болгаш үшкү, дөрткү черлерни Буян Түлүштүн (Чаа-Суур), Экер-оол Монгуштуң (Солчур), Лазарь Ховалыгының (Чаа Суур) аъттары дес-дараалаштыр алганнар.

Аныяк мөгелер аразынга Дус-Дагның мөгези Чалым-Хая Одай шүүлген, Мерген Дамбаа (Ак-Чыраа) үжүүрлешкен, үшкү черни Аяс Түлүш (Чаа-Суур) алган. Улуг мөгелерден ТКУ-нун студентизи, республикада билдингир мөгелерниң бирээзи Күзечи Куулар шүүлген, Чаа-Суурнун мөгези Отчугаш Техник үжүүрлешкен. Үшкү, дөрткү черлерни Сайдаш Монгуш (Кызыл), Вадим Седен-оол (Дус-Даг) элээнер.

Шолук-Хову бажының байырлалы шынал-ла чараш, көрүштүг, күзенчиг кылдыр эртип, солун концентртиң оюн-тоглаазы-биле доозулган.

Анисья БАЗЫР-ООЛ.

Эрзин кожуннун хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чери база Тыва Республиканың Хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чери Эрзин кожуннун хереглекчилер ниитилелиниң хүндүлүг ажылдакчызынга, кооперацияның тергиини база хоочуну Бора Сяяновна Бомбунга оглу

КАРИМНИҢ

элекке мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор **С.С.МОНГУШ.**

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, улутпур килдистер — 2-17-09, 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 9319. Чагыг 65.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Орталык Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрткээ.
Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-ниң «Тываполиграф» күрүмениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.

ШЫН
e-mail: shyn@tuva.ru
Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.